

ОЙКОНІМІЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ОДЕЩИНИ

У 70-х роках ХХ ст. кафедра загального та слов'янського мовознавства ОДУ уклала й опублікувала два історико-етимологічні словники ойконімії східної частини Одеської області: "Топонімія північно-східної Одещини" (Одеса 1975, 88 с.) та "Топонімія південно-східної Одещини" (Одеса, 1978, 83 с.). У першому описано історію та походження назв усіх поселень Ананьївського, Любашівського, Миколаївського та Ширяївського районів, а в другому – Березівського, Іванівського та Комінтернівського районів. Працюючи на той час завідувачем зазначеної кафедри, я був ініціатором, відповідальним редактором і активним співавтором обох цих книжок (зокрема, мені належать усі етимологічні тлумачення тощо). У їх написанні взяли енергійну участь А.Т.Бевзенко, Г.Ю.Касім, Н.Г.Рядченко (обидві книжки), К.Є.Гагкаєв, Л.П.Зеленко, Е.Е.Мінкевич, Л.П.Стичишина, Л.С.Терешко (одна з книжок).

За умовами тодішньої вузівської видавничої гри перша з названих робіт має підзаголовок "конспект лекцій", а друга – "методичні вказівки", хоч в обох випадках це були повноцінні словники, для виконання яких було залучено велику кількість опублікованих, архівних та уснонародних матеріалів. Ми планували видати 5-6 таких книжечок, щоб описати ойконімію всієї Одещини. Але навіть і третю працю проштотувати не вдалося, от справа і заглохла. Нині, до речі, є готові до друку, тільки на дискету набрати лишилося, праці "Топонімія південно-західної Одещини", де описано ойконімію Біляївського, Овідіопольського та Роздільнянського районів (цю роботу виконала в основному Г.Ю.Касім: вона самостійно описала два перші райони й доробила укладений Л.В.Горожанкіною опис останнього) і "Топонімія північно-західної Одещини" – опис ойконімів Великомихайлівського,

Котовського, Красноокнянського та Фрунзівського районів (цю роботу виконав я).

Чи не знайшлись би спонсори, чи не зацікавились би райадміністрації цими працями? То ж і цікаво, і важливо, і корисно – знати історію свого краю. Йдеться про видання цих праць, а по можливості й про підготовку інших. За свої власні гроші автори їх видавати не можуть і не хочуть. Між тим названі вище вже опубліковані роботи були дуже схвально оцінені в рецензіях Є.С.Отіна в ж. "Мовознавство" (1976, № 2, с.83-84). Л.Т.Масенко в "Повідомленнях Української ономастичної комісії" (1976, вип.14, с.52-53), І.Луттерера у чеському ономастичному журналі "Zpravodaj Místopisné komise ČSAV" (1977, т.18, № 1-2, с.109-110). До них активно й обсяжно зверталися і звертаються дослідники, наприклад А.Єремія в книзі "Молдавская ономастика" (Кишинів, 1984), Л.Т.Масенко в розділі "Розвиток топонімічної лексики" академічної "Історії української мови. Лексика і фразеологія" (К.,1983) тощо.

У підготовленому мною рукописі "Топонімія північно-західної Одещини" викладено історію та походження назв 432 поселень перелічених вище районів, тоді як у довіднику "Одеська область. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1990 року" (Одеса: Маяк, 1990) у цих чотирьох районах вказано тільки 252 поселення. Відбулось, отже, чимало об'єднань, переселень, виключення з облікових даних. В результаті 180 поселень офіційно вже не існують, але вони живуть у документах і, як правило, в народній пам'яті. Живуть, живуть, а потім повмирають, забудуться. А їх назви для історії є не менш вагомими, ніж назви існуючих і нині поселень. У топонімії, зокрема у назвах поселень, відбилась, мабуть, уся історія України, тому ці назви є дорогоцінними історичними пам'ятками, що блискуче показала Ліна Костенко у своєму історичному романі "Берестечко".

Хочу для ілюстрації своєї неопублікованої роботи "Топонімія північно-західної Одещини" подати нижче статті, присвячені назвам райцентрів описуваної території. Прийняті скорочення тут не розкриваються, бо то зайняло б більше місця, ніж розміри усієї даної статті, яку присвячую ювілеєві нашої прекрасної колежанки – декана філологічного факультету ОНУ, професора Нонни Михайлівни Шляхової. Поза тим кожне скорочення включає дату – рік створення, що дозволяє орієнтуватися в джерельному матеріалі. Отже:

ВЕЛИКА МИХАЙЛІВКА (ВМ) – смт., райцентр. Нова назва, введена в 1946 р. замість Гросулове. Нар. **Міха́ловка** і – в мові інтелігенції – **Міха́йловка, Миха́йлівка**. Рідше **Великоміха́ловка. Вєлікоміха́ловка, Великомиха́йловка** – переважно у випадках, коли треба: 1) підкреслити, що йдеться про все поселення, з усіма його частинами; 2) відрізнити поселення від с.Михайлівки (див.). Назва у формі словосполучення (**Велі́ка Міха́ловка** і под.) досить рідка, причому в непрямих відмінках вона переважно перетворюється в словоскладання: наз. **Велі́ка Міха́ловка**, род. Великоміха́ловкі. У мові старшого покоління **Грб́сулово** (Грб́сулова, у Грб́сулові), **Грб́сулова** (Грб́сулови, в Грб́суловій і в Грб́сулові), **Грб́солова**. За даними карти де Волана 1791 р. на місці Великої Михайлівки раніше знаходилось татарське село **Сукіоръ**, пор. Сукіоръ на Kartі 1790, Сукюръ в Атласі 1791 (від тюрк. **сук** "базар"). Уже в 1792 р. тут вказується дача (земельний наділ) "Прапорщика Михайла Андреева" (Вед. 1792, 325), "Подпоручика Михайлы Иванова сына Андреева" (Вед. 1795, 49), якому не вдалося заснувати село, але який, можна припустити, залишив своє ім'я у його назві. Пізніше всі навколишні землі перейшли у власність поручика Івана Гросул-Толстого, за якого і з'явилося селище. За даними ІМСО, 397, воно існувало вже в 1795 р. і звалось Гросулово. Однак документально воно свідчиться пізніше і від початку – з двома назвами:

Богуславка (Гросулово) – Карта 1820, 1826; Михайловка (Гросолово) – Карта 1855, Михайловка (Гросулова) – СНМ 1859 № 2708, Михайловка (Гроссулово) – Тир.1886 карта. Зафіксоване в останньому випадку, як і в багатьох інших джерелах, подвоєння **сс** відбиває досить характерну переорієнтацію вихідного поміщицького прізвища **Гросул** з молд. **грос** "товстий" (це справжня його етимологія) на нім. **gross** "великий". Назва **Гросулово** стала переважною лише в ХХ ст., коли назва **Михайлівка** закріпилась за іншим, сусіднім селом: Гросулово (Михайловка) – СНМ 1917, 313. Пізніше вона взагалі стала єдиною: Гроссулово (Од. 1923, 74), Гросулове (Од.1930). Однак пор. ще в Шмидта, 2, 497: “в м.Гроссуловом”. Ужиток форми **Михайлівка**, що завжди була живою в народному мовленні, юридично відновлений у 1946 р., тоді ж до цієї форми долучено означення **Велика**. Зберігаючи пам’ять про Гросула, осмисленого через нім. **gross** "великий", це означення функціонально має не відносний сенс (протиставлення якійсь "Малій Михайлівці"), а так би мовити абсолютний. Йдеться про те, що поселення розрослося і включило до свого складу цілу низку сусідніх сіл, ставши за рахунок цього **великим**. Серед цих останніх імовірно було й старе село **Маргаритовка** (Карта поч. 1790-х рр., Карта 1795, Карта 1798) чи **Маргаритова** (Генкарта к.ХVІІІ ст.). **Маргарита** (Карта 1798, Атлас 1799), назва якого розшифровується записами: "Деревни Маргаритовки, капитана Маргарита Депрерадовича" (Вед.1792, 325), "Деревня Маргаритовка, капитана Маргарита Депресрадовича" (Вед 1795, 49). Пор. те ж поселення: Депрерадовичева (Карта 1793).

КОТОВСЬК (Кот.) - м., райцентр. Нар. **Котóвськ**, стару назву **Бірзула** знають, але не вживають. Фіксується з ХVІІІ ст. У давніх згадках панує форма **Бирза** (Генкарта к. ХVІІІ ст., Карта поч. 1790-х рр., Карта 1795, Карта 1798а, Атлас 1799, Карта 1803, Карта 1809, Карта 1835), також з варіаціями кореневого голосного: Бърза (Карта 1793),

Бырза (Карта 1820). Пор. з цим форму Versu у "турецьких документах" 1779 р., згадуваних Г.Грибоедовою (Г.Грибоедова. Котовск. – Одесса, 1963, с.6) та ІМСО, 565. Дана форма зазнавала слов'янської топонімічної адаптації за допомогою суфікса **-ова**: Бирзова (Карта 1790, Карта де Волана 1791), Бырзова у Рапорті де Волана (ГЗ, 207 або ж, значно пізніше, молдавської топонімічної адаптації за допомогою артикля **-ул**, причому закінчення **-а** все одно зберігалось, хоч і вступало в конфлікт з граматичним сенсом артикля (чоловічий рід): Бирзула (СНМ 1917, 249; Од.. 1923, 31). Ця форма в кінці XIX і в XX ст. до перейменування була панівною. Пор. ще множинну її варіацію: "въ Бирзулахъ", "села Бирзуль" (Гавриил, 32). Давніше ця форма фіксувалася з нашаруванням на молд. **-ул** слов'янського **-ова** чи **-ово**: в Бирзуловом – згадка 1785 р., Берзолова – згадка 1793 р. (Леб.10), Бизулово (Карта 1855, Карта 1863), с.Бирзулово (Бирзолово) – СНМ №1055. Поєднання форм на **-ул** зі слов'янським **-ов** чи без нього фіксує Ан.1886, 16: с.Бирзула (Бырзулово, Бирзулово), інформуючи: "Поселение давнее, основанное беглецами из Польской Украины".

У травні 1935 р. Бірзула була перейменована в **Котовськ** (Грибоедова, 46; ІМСО, 565), а в 1938 р. поселення одержало статус міста. Г.І.Котовський похований у цьому місті, його бойова діяльність істотно пов'язана з Бірзулою. Цю останню назву звичайно виводять з молд. **бир** "данина" (Грибоедова, 7; ІМСО,565), уже з цієї етимології будуючи припущення, що поселення "було місцем збору податків". Однак виведення з **бир** ніяк не пояснює наявності в назві звука з і тому є фонетично неспроможним. Існує укр. діал. **бирса** "сильний вітер, буря", похідне від якого **бирсуватися** знане і в дзвінкому варіанті **бирзуватися** "шаленіти" (ЕСУМ, т.І, 184-185). Звідси, можливо, й видобута назва **Бирза** – із змістом "шалена буря" (тобто вітряна місцевість незвична для втікачів-першопоселенців). Пор. і наведену вище турецьку форму з

глухим с, а також істотну форму в Атласі 1791: Бирсова. Джерельне утворення **бирса, бирза** – архаїчна слов'янська лексема, пов'язана чергуванням голосних з **буря** (чергування *и – ou*) та долученням детермінатива **с, з** (експресивне подзвінчення). Менш імовірно тлумачення – з молд. **барзэ**, множина **берзе**, "лелека", пор. **бэрзой** "лелека-самець" та прислівник **бырзой** (у сполученні ку коада бырзой "хвіст трубою"). Нині в місті точаться дискусії про необхідність відмови від радянiзма **Котовськ** і повернення до старої назви. Видається, що в цьому випадку доцільно відновлювати не закручену історією **Бірзулу**, а форму **Бирзова**, що має древній слов'янський корінь і слов'янську структуру.

КРАСНІ ОКНИ (КрО) – смт., райцентр. Нар., за поширеністю форм: 1) **Ќкна** – жін.р. (род. Ќкни, знах. Ќкну, оруд. Ќкною); 2) **Ќкни** – мн.(род. Ќкон, дав. Ќкнам); 3) **Кр́асні Ќкни**; 4) **Кр́асна Ќкна** (у мові молоді); 5) **Черв́оні Ќкни** (у мові старшого покоління); 6) **Черв́она Ќкна** (рідко); 7) **Ві́кна** (спорадична форма: "це для насмішки кажуть"). Пор. у Мос. Мат. в цитаті: "в Кр́асн'іх Ќкнах" (31) в авторському тексті: с.Червоні Окни (32, 33). Прикм. окновéцький, окнянський. Леб. 19, інформує, що в 1779 р. в с.Окны зупинявся священик Ф.Недрицький. Ця ж множинна форма в багатьох джерелах: "Деревни Оконь действ. статск. совет. Скарлата Стурзы" (Вед.1792, 323), Окны (Карта де Волана 1791, Карта 1798а, Атлас 1799, Карти 1803, 1809). На Kartі 1798 вказано два поселення Окны – на лівому і правому берегах Ягорлика. Форма **Окна** не менш давня: Окна (Карта 1790, 1793, Карта к.XVIII ст., Карта поч. 1790-х рр., 1793 – Леб., 10, Карта 1795). Спроба розмежувати форми назв лівобережного та правобережного поселення: "м.Окны – на правом берегу Ягорлыка, напротив с.Окна Херсонской губ." (Под.1901, 30); "Деревня Окны, действительного статского советника Скарлата Стурзы" і окремо в списку "владений кн. Александра Любомирского": "Село

Окно" (останнє – правобережнє). У ХІХ ст. ці два поселення злилися в одне, що закріпило в ужитку форму множини: Окны (Карти 1820, 1835, 1855; Под. 1891 карта; СММ 1859 № 1060; Ан. 1886 № 226; СММ 1917, 281).

Назва з означенням запроваджена в 1919 р.: **Красні Окни** (ІМСО,602), але ще в Од. 1923, 37: м.Окны (і 35: с.Окны). У повоєнних джерелах – тільки **Красні Окни** (УРСР 1946, Од. 1969 № 747, Од. 1990 № 638). Означення впроваджено в назву з революційним змістом, але населенням сприймається у значенні "гарні" (пор. Краснопіль). Сенс назви **Окни** традиційно й слушно пов'язується з народним гідрографічним терміном. Так, ще Гавриил, 32, відзначивши, що церква "села Оконь" заснована в 1792 р., додає істотну інформацію, що село це "существовало еще раньше первой церкви. Замечательны здесь водяные ключи, в коих из глубины, никому не известной, вода поднимается вверх; видом они подобны окнам, отчего й село называется "окны" или "окошки". Докладний словник Е.М.Мурзаєва, 410-411, засвідчує, що термін **окно** має широке розповсюдження і в різних місцевостях "різні значення, пов'язані з водою", в тім числі й значення "восходящий источник", а спеціальний глибокий аналіз цього терміна, виконаний М.І.Толстим, показав його архаїчну праслов'янську семантику, пов'язану початково тільки з водою: **вікно** будівлі – то вже вторинне, значно пізніше значення (Толстой 1969, 207-209). Тому традиційне виведення топоніма **Окни** з молд. **окнэ** "джерело" (до речі, це молдавське слово запозичене з розглядуваного слов'янського терміна), якого дотримувався Серг. МС, 131, а ще раніше Сіцинський і за ним ІМСО, 602 (Под. 1901, 30), має бути заступлене чисто слов'янською інтерпретацією. Форма терміна **окна** (жін.р.). мн. **окни** znana українським говіркам і витворилася, можливо, не без молдавського впливу (поєднання слов'янської семантики з молдавською

морфологією). Взаємодія української та молдавської мов у топонімії описуваного району досить виразна.

ФРУНЗІВКА (Фр.) – смт., райцентр. Нар. **Фру́нзовка**, **Фру́нзівка**, але дуже поширена й стара назва **Заха́ровка**, **Заха́рівка**. Пор. діалектний запис з розповіді про минуле: "w Захаровкі" (Мос. Мат., 22), але в розмові на сучасну тему: "Їа народилас' у Па́влоук'і і п'ятнац'ятий год у Фрунзовк'і живу" (Мос. Мат., 21). Прикм. **фру́нзівський**, форму **фру́нзенський** місцеві мешканці вживають як офіційну: "то на печатках так", мешканці – **фрунзівча́ни**. Відоме з 1791 с. Захаровка (Атлас 1791а, 1799а; Вед. 1795, 48; Карти поч. 1780-х рр., 1795, 1798, 1798а), Захарьевка (Вед. 1792, 323; Карти 1793, 1803, 1809, 1820, 1826, 1835; Генкарта к. XVIII ст.). У 1793 р. князь Василь Аргутинський-Долгоруков уже спорудив, а робив він це "во вновь населяемых деревнях", церкву "села Захарьевки" (Гавриил, 34). Як бачимо, варіанти **Захарівка** та **Захар'ївка**, що залежать від орієнтації на дві форми особового імені, від якого утворено топонім: **Захар** та **Захарій**, є однаково давніми. Але згодом ці варіанти стилістично розмежувалися як книжний (Захарьевка), пор. навіть в Од, 1960, у списку перейменувань, та в ІМСО, 822: Захар'ївка, і народний (Захаровка, Захарівка). Тому-то в сучасному усному вжитку зберігся лише останній.

Перейменування **Фрунзівка** запроваджене 1927 р. на честь М.В.Фрунзе, батько якого народився і тривалий час жив у даному поселенні (ІМСО, 827). Спочатку перейменування функціонувало тільки як адміністративно-територіальна назва: в Од. 1930 район послідовно називається Фрунзівським, а населений пункт – ще Захарівкою. Від минулого збереглася відома й тепер у деяких селах іронічна назва цього поселення **Циганогра́д**. Можна думати, що Захарівку засновано на місці татарського поселення **Касы Мурза**, розташованого саме при впадінні в Кучурган балки Ставрової, де потім і знаходилася Захарівка. Пор. Касы

Мурза (Карта 1790, Атлас 1791, Карта к. XVIII ст.). Це верхнє поселення Касы Мурза вказується джерелами окремо від однойменного нижньої (див. Весела Балка). Назва **Захарівка**, найімовірніше, постала не від імені власника, як це маємо в більшості відантропонімних ойконімів Одещини, а від наймення першопоселенця.

Як бачимо з наведених прикладів (всі зібрані нами матеріали це підтверджують) ойконімія обстеженого регіону є молодою – жодне поселення не виникло раніше другої половини XVIII ст. Ономастично це проявилось у високій варіативності назв: топонімічна система ще не усталилась. До того ж усі розглянуті вище назви зазнали радянського номінативного втручання.